

A helyzetmondatok a nyelvtanításban

Les énoncés liés dans l'enseignement des langues

Le terme utilisé en français est emprunté à Fónagy (1982). Après un bref tour d'horizon des conceptions divergentes qui existent en sémantique et en phraséologie, divergence qui touche avant tout le caractère idiomatique des énoncés, leurs caractéristiques sont présentées illustrées d'exemples. Outre le problème théorique, se pose la question méthodologique pour la classe de langue. L'apprenant se retrouve confronté à la difficulté d'établir des correspondances entre les deux langues, puisque de telles phrases sont rarement universelles. D'où l'intérêt des ouvrages spécialisés, surtout d'un dictionnaire basé sur des situations. Mais le problème de la description méthodique des situations est loin d'être résolu. En attendant, on se contentera en cours de langue d'analyser leur caractère lié aussi bien sur le plan morphologique que syntaxique, tout en soulignant le rôle de la prosodie. C'est en travaillant sur les expressions synonymiques qu'on arrivera à déceler le sens et à trouver les équivalences sans oublier leur charge culturelle inhérente.

1. Elméleti bevezetés

Elegendő, ha FILLMORE már 1976-ban megfogalmazott gondolatait felidéz-zük, miszerint „...a természetes nyelv jelentős része formulaszerű, automatikus, begyakorolt, és nem propozicionális, kreatív vagy szabadon előállított” (FILLMORE 1976:9), ahhoz, hogy a nyelvtanításban játszott szerepük fontosságán elgondolkodjunk.

A jelenséget a nyelvészeti szakirodalomban egyrészt a szemantikában és a pragmatikában többen is próbálták már meghatározni, más-más terminust használva (rutinformulák (COULMAS 1979), kötött megnyilatkozások (FÓNAGY 1982), helyzetmondatok (KIEFER 1999), szituációhoz kötött megnyilatkozások (KECSKÉS 2000)). Másrészt frazeológiai kérdésként foglalkoztak vele: francia-magyar viszonylatban BÁRDOSI, német–magyar viszonylatban JUHÁSZ és HESSKY.

A két tudományterület másképp közelíti meg a jelenséget, de végső soron számos átfedés van. A közös bennük, hogy az egyszerűség kedvéért ezentúl helyzetmondatnak nevezett egységek olyan szituációhoz kötött megnyilatkozások, amelyek jelentését a szituáció adja. Eltérő azonban a felfogás idiomatikus-ságukat tekintve. Egyrészt a helyzetmondatok egy része az idiomatikus-sá válás felé mutat, másrészt az idiomáknak csak egy része helyzetmondat.

---

* BGF KKFK, Francia Nyelvi Tanszék, főiskolai docens, PhD.

KIEFERnél a helyzetmondatok „rendszeresen ismétlődő beszédhelyzetekhez kötődő sztereotip megnyilatkozások” (i.m. p.38) Szituatív jelentésüket a keret és a forgatókönyv határozza meg. KIEFER nem tartja helyzetmondatnak az olyan nem teljes megnyilatkozást alkotó sztereotip kifejezéseket, mint *hoggy egyik szavammat a másikba ne öltsem, kitol valakivel, azzal folytatja, hoggy, nagymértékben támaszkodik rá, másképp szólva* (i.m. p.42).

Két elméleti probléma merül itt fel: az egyik, hogy sem szintaktikailag, sem morfológiailag nem tesz különbséget a szabad megnyilatkozásoktól, a másik az, amint példából kiviláglik (*Itt írja alá!* vagy *Kérem, tartsa a vonalat!*), hogy csupán a nem idiomatikus megnyilatkozásokat tekinti helyzetmondatnak, és ezek megértéséhez a keret, a forgatókönyv keretszemantikából és szövegtanból ismert fogalmaival operál.

A Magyar Szólástár optikája a témájából fakadóan eltérő. Ebben a műben azok a helyzetmondatok szerepelnek, amelyek a kötött megnyilatkozások hat alesete közül az egyiket „a beszédhelyzethez, szituációhoz kötött „akkor szokták mondani, ha...” típusú, ún. „pragmatikus helyzetmondatok”-at, konvencionális szójárások”-at alkotják. (i.m. p.VIII) A lábjegyzetben idézett O. NAGY GÁBOR szerint ezeket különösebb jelentőség tulajdonítása nélkül szokta az ember bizonyos helyzetekben használni. Ebben a megfogalmazásban véleményem szerint a közhelyhez állnak közel. Ha megnézzük a szólástár helyzetmondatanyagát, akár szóláshasonlat vagy szállóige formáját is ölthetik.

BÁRDOSI a frazeológia egységeken belül a szituatív kliséknek négy altípusát különbözteti meg: 1. az ún. kapcsolatteremtési- és fenntartási kliséket, a 2. metakommunikatív (az üzenetre vonatkozó), a 3. a kommentár jellegű, emocionális töltetű kliséket és végül a legtisztábban egy adott szituációhoz köthető, *akkor mondják, ha* típusú kliséket (A francia nyelv lexikona, p. 191-192). Ezek közül az első kategória egy része egybevág a szélesen értelmezett udvariassági formulákkal.

Előfordulásuk elsősorban olyan szövegekhez köthető, amelyekben dialogikus formában jelennek meg. Fónagy színdarabokból, regények párbeszédeiből és rádióadásokból gyűjtötte többnyelvű példáit. Sokszor az egyébként értéktelen sorozatokból számos hasznos helyzetmondatot lehet kigyűjteni. (*Police judiciaire: un ton en dessous ou c'est la cabane* (fenyegetés, 'hátrább az agarakkal', *je croyais pas si bien dire*: kb. nem is tudtam, hogy beletrafálok (saját gyűjtésből)). Ritkább a leíró jellegű vagy tudományos szövegekben.

Stílus szintjét tekintve érdekes megvizsgálni a szólástár statisztikáit, ahol is a bizalmas regiszter messze vezet, a tréfás, szleng, népies és gúnyos minősítés előtt (i.m. p. XI).

Míg tankönyvi szövegekben viszonylag kevés fordul elő, a valós kommunikáció hemzseg tőle. KIEFER az összes megnyilatkozásnak több, mint a felére becsüli a szituációhoz kötődő előre gyártott mondatok előfordulását (i.m. p. 38.).

Azonosításukra FÓNAGY állított fel kritériumrendszert 1982-ben:

- a többszöri előfordulás (rekurrens)
- a rögzültség nyelvtani jelei
- fonetikai, prozódiai jellegzetességek
- az alkotóelemektől való stilisztikai függetlenség

- a szemantikai egység
- helyesírási következmények
- erős reakció elhibázás esetén (FÓNAGY: i.m. 35-42.)

Nézzünk néhány példát ezúttal magyarul!

Az asztal körül kergették gyerekkorában, ha ... mondatot akkor használjuk, ha valaki olyan allűröket enged meg magának, amelyek nem a státuszának megfelelőek. A nyelvtani rögzültség többek közt azt jelentheti, hogy a személyt, vagy az időt nem változtathatjuk meg tetszés szerint. *Majd adok én neki!* Ez a helyzetmondat nem tehető például múltba és a szerepviszonyokat sem tudom benne megváltoztatni ahhoz, hogy a fenyegetés megmaradjon.

Prozódiai példa a magyarban a *Na, annak annyi*. Franciában azonban számos akár kiejtésbeli példát lehet hozni (lásd FÓNAGY *il faut que je me sauve* kétfajta kiejtésével illusztrálja, hogy záróformulaként nem teljes jelentésben a *que* és a *je* e-je kiesik, míg a *me* e-je esik ki a kétségbeesést kifejező teljes értékű jelentésében, FÓNAGY i.m. p.40.)

A stilisztikai függetlenség azt jelenti, hogy a szavak stílusrétegétől függetlenül alakul az egész stílusértéke: a *Nem volt apád üveges* stílusértéke alacsonyabb, népi, bizalmas minősítésű szemben az őt alkotó szavak teljesen semleges töltetével.

A szemantikai egységük jól belátható, ha szinonim szerkezetet keresünk helyette: *Az Ezt nem írom alá!* jelentése az, hogy nem értek egyet ezzel. FÓNAGY hangsúlyozza az ilyen szerkezetek fokozatos demotiválódását. KIEFER szerint az idiómáktól eltérően, a helyzetmondatok szemantikailag transzparenssek (i.m. p.43).

Az idegen nyelvet tanulók számára ezek a kifejezések nehezen érthetőek meg, elsajátításuk természetes közegben egyszerűbb, mint osztálytermi, idegen kultúrájú kontextusban, ahol elsajátításuk problematikus. Ez azzal is összefügg, hogy a jelentésük legtöbbször nem az őket alkotó elemek jelentésének az összegéből adódik. Ezáltal nem lehet kitalálni, kikövetkeztetni. COULMAS ennek ellenére azt a nézetet képviseli, hogy mivel ezeket mint blokkokat tudja a nyelvtanuló használni, memória ökonómia szempontjából előnyös lenne a tanulás kezdetén elsajátítani. Pszicholingvisztikai kutatások alátámasztották azt a feltevést, hogy a gyermekkori szocializáció során a gyermek anyanyelvén is előbb tanulja meg blokkban és szekvenciában a rutinjellegű egységeket és csak később lesz képes azokat szabadon használni. (COULMAS bevezetője a "Conversational Routines"-hoz, p.2.) A kommunikációs egységként működő helyzetmondatokat ugyanúgy kell ismételni és memorizálni, mint a szavakat. (KIEFER i.m. p.48) Ennek a felismerésnek döntő jelentősége van a nyelvtanulás számára.

Az idegen nyelvet tanuló azért is van nehéz helyzetben, mivel két nyelv rutinformula-készlete ritkán esik egybe, és ez számos interferencia-hibához vezethet.

Ha rendszerben gondolkodunk, lehet teljes azonosság, hasonlóság, különbözőség és üres kocka esete.

Teljes azonosságra példa: *már látni az alagút végét* ('van remény'), *on voit déjà le bout du tunnel*. Ezekben az esetekben gyakori, hogy nemzetközi ván-

dormotívumokról vagy egyenesen szállóigékről van szó (*Cherchez la femme*). Egyszerűen csupán tükörfordítások.

A hasonlóságra példa a *Mit nem adnék érte, ha... Je donnerais cher pour ...*

A teljes különbözőségekre található a legtöbb eset: *Még neki áll feljebb! Et en plus, il se permet de faire des remarques!* (PERROT)

Ha a másik nyelvben nem létezik az illető helyzetben kötött megnyilatkozás, akkor beszélünk üres kockáról: *üsd-vágd, nem apád, a kóbor apácák megtévesztésére* stb.

Ilyenkor a fordítónak kell valamilyen kompenzációs eljárást kitalálnia. Különösen nehéz dolga van szinkronizálás esetén. A helyzetmondatok szemantika-
ilag lefordíthatatlanok, ismerni kell a rá vonatkozó keretet. Ezek egy kultúrkörön belül majdnem azonosak (KIEFFER (i.m. p. 45)). Ez a majdnem azonban csálóka lehet, különösen az eltérő viselkedési normák által diktált kifejezések esetén. Itt idézhetnénk megint számos udvariassági reakcióban jelentkező eltérést. (Például: köszönetnyilvánítási módok: *Vous me gêtez. Je suis flatté* stb.)

2. A szótár és a szótárazás problémái

Problémát jelent, hogy ezeket a kifejezéseket egyáltalán nem vagy csak hiányosan (a helyzet pontos leírása nélkül) tartalmazzák a kétnyelvű szótárak. KIEFFER szerint a szótárban fel kell tüntetni az esetleges eltérő szintaktikai vagy fonológiai viselkedést, míg a magyarázatnak utalnia kell a keretre, a forogatókönyvre és az aleseményre (i.m.p.48.) A szólásgyűjtemények érthető módon csak az idiomatikus fajtáit tartalmazzák (BÁRDOSI-féle szólásgyűjtemény) Francia nyelvterületen MARTINS-BALTAR 1997-ben egy publikációjában felvázolta egy helyzet alapú szótár szerkesztését, azonban a terv, úgy tűnik, meghúzólt. A helyzetszótár több módszertani buktatót rejt, ezek közül a legfontosabb a helyzet vagy keret leírásáé. Már maga a keret is konvencionális és kultúra-specifikus jellegű. Ezenfelül a helyzetek sokrétűsége akadály a teljes körű feltérképezésnek.

A keret fogalmát is több szempontból közelítik meg a szakirodalomban. A leghasználhatóbb COULMASÉ, aki a résztvevők társadalmi paramétereivel kezdi a leírást (ezek a szokásos szociolingvisztikából ismert változók mint a nem, kor stb.), majd az idő és tér meghatározásával folytatja, ezt követi az ok és a cél meghatározása, a kontextuális megszorítás (pld. szekvencializáció) és a kísérőtevékenységek bemutatása. Ugyanakkor belátható, hogy ez nem funkcionál a szólastárból idézett legtöbb helyzetmondat elemzésére.

3. A helyzetmondat a nyelvórán

Nyelvi szempontból a megformázottságra, a rögzített alakokra kell ügyelni. Ezen bukhat le az idegen nyelvi beszélő. A különböző nyelvi szinteken is megvizsgálható a különállásuk: a hangok szintjén nem annyira a különleges ejtés, mint az intonáció specifikussága (lásd *na, na, nère*). A lexikában előfordul, hogy ilyen mondatokban archaikus alak, vagy többé-kevésbé elhomályosult szleng

alak jelenik meg. Szintaktikai furcsaságnak számít a gyakran elliptikus szerkesztettségük, ami az idiomatikusság felé mutat (KIEFER i.m. p. 44).

Feldolgozásukkor kereshetünk szinonim fordulatokat, mondatszinten. Antónimiáról nincs értelme beszélni általában. Viszont hasznos kritériumnak tűnik, annak a vizsgálata, hogy az illető helyzetmondat kivált-e valamilyen reakciót a címzettből, ez nyelvi és/vagy cselekedeti-e. Beszélhetünk-e valamiféle rituális nyugtázásról? Ez beleillik a fent említett szekvencializáció kérdéskörébe.

Különösen fontosnak tűnik nyelvoktatási szempontból az olyan szempontok, mint az intonáció és a gesztus együttes elsajátítása. Két homonim szerkezet között, ahogy azt Fónagy levezette, néha csak az intonáció mutatja meg, hogy az adott esetben helyzetmondatról van szó. Példa: *Ça y est*. A gesztust kísérő mondatnak a kezdetektől fogva jelen kellene lennie az osztályteremben. Egy egyszerű példa: kiosztja a tanár a házi feladatokat. *Tenez, voici votre copie. // Merci. // De rien.*

Megvizsgálhatjuk az illető helyzetmondat funkcióját is. Gyakran csupán kommentár, vagy kapcsolatfenntartó funkciójú. Ez utóbbiak feladata az interakció zavartalan lezajlásának a biztosítása, társadalmi szinten pedig szabályozó funkciót látnak el. Érdekesség, hogy helyzetmondatok állandóan születhetnek a közösségekben (családok, osztályok, etc.) és az adott közösségben összetartó kapocsként, identitási hívószóként funkcionálhatnak. (Ilyen az Angyalképző című VASZILISZKOSZ-regényben a Dumbarton Oaks.) Többé-kevésbé kötelező érvényük miatt a csoportidentitást szolgálhatják. Ha valaki nem ismeri, nem tudja, hogyan és mikor kell ezeket használni, azonnal kirekeszti magát a beszélőközösségből. Ez indokolja a helyzetmondatokkal való fokozott foglalkozást az idegennyelv-tanításban.

Gyakoroltatásukra megpróbálkozhatunk mikrodialógusra épülő forgatókönyvírással. Ezzel akár a helyes elsajátítást is lemérhetjük.

A helyzetmondatok sokszor kulturális töltetűek, születésük körülményei érdekesek lehetnek a nyelvtanuló számára. Két példát hoznék fel: a magyarban a *tiszta Amerika* kifejezésnek ironikus felhangú megfelelője a *c'est le communisme*, ami magyarban nem váltana ki azonos reakciót. Vagy a vigasztaló *több is veszett Mohácsnál* lefordíthatatlan, ha csak nem a *c'est la Bérézina* kifejezést tagadjuk.

Végezetül lássunk néhány vegyes, nyelvórán is előforduló példát!

- Biztatás, elismerő értékelés, és ellenkező előjelű megnyilvánulások (tanáridiák irányban).
 ⇒ *Allez, un petit effort. 'Na, gyerünk, még egy kis erőfeszítést!' N'hésitez pas à 'Nyugodtan'*
 ⇒ *Je me tiens les pouces. 'Drukkolok, szorítok'. (ROSE-MARIE GUIGNET szíves közlése)*
 ⇒ *Mieux vaut tard que jamais. 'Jobb későn, mint soha'*
 ⇒ *Félicitations! Vous avez un zéro pointé.' Gratulálok. Csillagos egyes.'*
- Rendreutasítás
 ⇒ *Pas de messes basses, s'il vous plaît. 'Csak semmi puszogás.'*
 ⇒ *Silence radio. 'Teljes csöndet kérek'*

- Tréfás fenyegetések
⇒ *Ça va barder. Il va m'entendre.*
- Érzelemnyilvánítás
⇒ *Tiens! Tiens!* Meglepetés
⇒ *Décidément! Na tessék!*
⇒ *Zut! A fenébe!*
- Fájdalom kifejezése
⇒ *Voir 36 chandelles, Csillagokat lát*
- Köszönetnyilvánítás (udvariasság, 1. kategóriából kimaradt)
⇒ *Vous me gêtez. 'Elkényeztetnek'*
⇒ *Il ne fallait pas. 'Igazán nem kellett volna'*
⇒ *Je vous en prie. 'Kérem'*
⇒ *Je suis flatté. 'Hízalgő'*
⇒ *Je te dois une fière chandelle. 'Hálám örökké üldözni fog.'*
- Bocsánatkérés:
⇒ Késésért: *j'ai été retenu, j'ai eu un empêchement de dernière minute, je devrais m'absenter // vous êtes tout excusé*
- Esküszöm, bizonyosság
⇒ *Je vous le donnerais en mille que 'Lefogadnám, hogy'*
⇒ *Je m'en doutais. 'Sejtettem.'*
- Hitetlenkedés
⇒ *Mon oeil! (gesztus).*
- Kitalálás
⇒ *Vous donnez la langue au chat? Szabad a gazda?*
- Felkiáltó szavak és hangutánzók
⇒ *'Valami leesik' Ça ne pousse pas. (melléklet).*
- Memóriakiesés szabadkozás
⇒ *J'ai la mémoire qui flanche, j'ai un trou de mémoire, ça m'échappe, avoir un blanc, je l'ai sur le bout de la langue ....*
- Ellenkező előjellel: észébe jutás
⇒ *Cela est passé par ma tête, ça me vient à l'esprit*
- Nyomatékosítás, megerősítés
⇒ *Tu te rends compte? Most mondd meg!*
- Eredményesség vagy eredménytelenség
⇒ *C'est la journée. (it's not my day, Fónagy p.71) c'est un coup d'épée dans l'eau, hiábavalóság.*
- Kezdet, folytatás, és vég:
⇒ *C'est le commencement de la fin. Tout est fini. Tout finit bien qui finit bien. La séance est levée.*

Az események lefolyására vonatkozó kommentárok: *ça y est*. Itt említhetünk meg olyan frazeologizmusokat, amelyek gyermekjátékokból, kártyából vagy sakkból, esetleg házárdjátékokból erednek. Ezek egy része magára a játék lefolyására, kvázi szervezésére vonatkozó rituális mondat, mint a rulettből ismert *Faites vos jeux: Les jeux sont faits. Rien ne va plus* vagy a kártyából származó *Je passe (impasse)*. Az utóbbi időkben elterjedt *rebelote*. Ide kell sorolni a kiszámolókat is, amelyek annyira jellegzetes darabok. *Amstram, gram*, etc. (Nyelvórán nem hasznosítható, de au

pairedőknek ajánlottak a kisgyerekekkel játszott mondókák ismeretei: magyar példa a zsipp-zsupp, a sétálunk, sétálunk, vagy a csip-csip csóka.) A legtöbb ilyen játékból származó, de széles területen használt frazeologizmus az eredményességről szól. Ilyen a *touché, coulé* (a torpedóból), a *coucou, me voilà* (a bújócskából). A *Tu brûles! a már közel jár a megoldáshoz* kifejezésére. Az újrakezdésre alkalmazott *revenons à la case départ*. A versenyt elindító rituális *vigyázz, kész, rajt. (A vos marques! Prêts? Partez!)* A sors vagy szerencse szerepének a megítélésére szánt kifejezések mint *a kocka el van vetve (le dé en est jeté)* szállóigéje. A szerencsés a kártyában, szerencsétlen a szerelemben közmondása. Stb. Megjegyzésként a játékok között nem mindig sikerül teljes megfelelést találni, a *jeu du baccalauréat* körülbelül az ország, város, hegy, víz, a *jeu des mille questions* a barkochba hozzávetőleges megfelelője.

Ezek a mondatok ma is keletkeznek mindennap a médiákban: emlékezzünk a magyarban egyre többet használt „megjelöljük” mondasra vagy a franciában a *question pour un champion*.

4. Konklúzió

A téma fenti rövid bemutatása példázza a helyzetmondatok kiemelt szerepét a nyelvoktatásban. Bár a szűkített órakeretek nem teszik lehetővé az ilyen témákkal való elmélyült foglalkozást, a tanár és hallgatósága közti reaktivitást megnövelhetik a spontán módon használt helyzetmondatok. A keretekben és forogatókönyvekben való gondolkodás pedig a szaknyelvi kommunikáció oktatásában is hasznosítható.

Bibliográfia

- BÁRDOSI VILMOS, KARAKAI IMRE: A francia nyelv lexikona. Budapest, Corvina, 1996.
- BÁRDOSI VILMOS (főszerk.): Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára. Budapest, Tinta, 2003.
- BURGER, HARALD, BUHOFER, ANNELIES, SIALM, AMBROS: Handbuch der Phraséologie. Berlin-New York, Walter de Gruyter, 1982.
- COULMAS, FLORIAN: (ed.). Conversational Routines. Exploration in Standardized Communication Situation and Prepatterned Speech. The Hague, Mouton, 1981. 331 p.
- FILLMORE, C. J.: „The need for the frame semantics within linguistics”. SMIL. Stockholm, Skriptor. 1976. pp.5-29.
- FÓNAGY IVÁN: Situation et signification. Pragmatics Beyond III:1. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 1982. 160 p.
- KECSKÉS ISTVÁN: „A cognitive pragmatic approach to situation-bound utterances.” Journal of Pragmatics. Vol. 32: 605-625. 2000.
- KIEFER FERENC: A helyzetmondat. In: BALASKÓ MÁRIA, KOHN JÁNOS (szerk.): VIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Szombathely. 1998. ápr. 16-18. I. k. Szombathely, BDTF Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 1999. pp. 37-49.

